

KAZAK HALKININ ORTAYA ÇIKISI İLE İLGİLİ EFSANELER VE XVIII. YÜZYILA KADAR KAZAK HANLIĞI'NIN SİYASİ DURUMU

Dr.Orhan DOĞAN²

Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Rus kaynak ve arşiv belgelerinde Kazak Hanlığı'nın kuruluşundan¹ XVIII. yüzyilin ilk çeyreğine kadar süreyi kapsayan “Kazak halkının tarihi” ile ilgili yeterli bilgi yoktur. Bu bilgi ve yazılı belgelerin eksikliği yüzünden, Kazak Hanlığı'nın siyasal gelişmesi de yeterince aydınlığa kavuşmamıştır. Nitekim biraz aşağıda görüşlerine müracaat edeceğimiz Kazak halkının içinde uzun bir süre yasayan ve Kazak tarihi konusunda değerli çalışmalar yapan ve bu yüzden “Kazak tarihinin Herodotu” olarak adlandırılan, Rus asilli bilim adamı A.I. Levsin (1797-1879) de, bu dönemdeki belge ve kaynakların eksik ve yetersizliğinden söz etmektedir.

Bu makalede anılan dönem, kronolojik olduğu kadar önemlilik bakımından da birbirini izleyen iki aşamalı bir yaklaşımla ele alınacaktır. Bunlardan ilki, Kazak halkının ortaya çıkışı ile ilgilidir. Buna ilişkin açıklamalara müteakip ikinci aşamada Tavke Han dönemine kadar Kazak Hanlığının kuruluşu ve gelişmesi incelenecektir.

Yukarıda ismini zikrettiğimiz Levsin, Kazak halkının ortaya çıkış tarihinin sağlıklı bir şekilde araştırılmayacağını, çünkü söz konusu halkın vakanüvislerinin ve tarihi kitabelerinin olmadığını belirtir. Kazakların bugüne dek muhafaza edilmiş efsaneleri bulunduğunu, ancak bu efsanelerin çok değişik ve büyük bir kısmının da anlamsız olduğunu vurguladıktan sonra, bunlardan bir bütün olarak tarih derlemenin mümkün olamayacağını ifade etmektedir (Levsin, 1832, T.2:24). P.I. Riçkov (1712-1777) da, bu konuda, Kazakların kökeni ile ilgili güvenilir bilgilerin elde edilemediğinden bahsetmektedir (Riçkov, 1896:70).

Şimdi de yukarıda sözü geçen efsaneleri bugüne kadar geldikleri şekliyle, hiç değiştirilmeden tafsilatlı olarak verelim :

² İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi.

¹ XV. Yüzyilin ikinci yarısının ortaları olarak bilinmektedir.

**KAZAK HALKININ ORTAYA ÇIKIŞI İLE İLGİLİ
EFSANELER VE XVIII. YÜZYILA KADAR KAZAK HANLIĞI'NIN
SİYASİ DURUMU**

Efsaneler²:

Birinci Efsane:

Bu efsanenin tamamı Yüzbaşı Riçkov³'un verdiği bilgilerden alınmıştır. 1771 yılında Rusya'dan firar eden Kalmıkları takip etmek için Kazak bozkır'ına gönderilen Yüzbaşı Riçkov, uzun süre Kazak bozkırında yaşamış, bizzat halktan derlediği bu önemli bilgileri kaleme alarak günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

“Kirgizlerin bazıları kendilerinin Kirim kökenli olduklarını ve Kirimden kalkıp bugünkü topraklarına göç etmelerinin sebebini Kirim Hani Kundugur'un ölümünden sonra oğulları arasında çıkan anlaşmazlıklara dayandırmışlardır. Kirgizlerin anlattıklarına göre Kundugur Han'in iki karısı ve her iki karısından da çocukları varmış. İlk karısından olan oğulları mirası paylaşma sırasında ikinci karısından olan yedi oğlunu gücendirmişler; bunun sonucu olarak yedi oğul baba ocagından ayrılarak bozkırlara göç edip kendileri gibi buraya göç etmek zorunda kalan sürgüne gönderilen 33 kişilik bir grupla birleşmişler. Kirk kişiden oluşan bu eskiye grubu uzun bir müddet komsu topraklarda oturan insanlar üzerine yapmış oldukları hırsızlıkla geçinmişler; sonunda kadın kaçırarak çöğalmişler. Sorak Türkçe'de kirk anlamına geldiği için bu Kazaklara kirk Kazak denmiş, başka bir deyişle kirk Kazak ya da kirk atlı adı verilmiş. Kendilerinden sonra gelenler atalarına verilen bu adı muhafaza etmişler.

İkinci Efsane:

“Diğer Kirgiz-Kazakları kendilerinin Türkistan sakinlerinden olduklarını anlatırlar. Türkistan sakinleri arasında Cingiz Han'in oğulları (nesli) döneminde

²Bu efsaneler, Levsin'in ifadelerine göre, bugüne kadar geldikleri sekliyle toplanıp, değiştirilmeden tafsilatlı olarak aşağıda verilmiştir. Bkz. **Levsin, 1832, T. 2, s. 24-31.**

³ Nikolay Petroviç Riçkov (1746-1784). 1768-1774 yıllarında Kazakistan'a gönderilen ilmi araştırma ekibine katılmış olan bir Rus subayıdır. 1771 yılında Pallas'in emriyle Rusya'nın Volga bölgesinden kaçan Kalmukları takip etmek için Rus ordusuna dahil oldu. Ordunun içinde Ulu-tav dağlarına kadar gitti. Geçtiği yollarda çok önemli coğrafi, Tarihi ve etnografik materyaller buldu ve bunları “Yüzbaşı Riçkov'un Kirgiz-Kazak Bozkırlarındaki Günlüğü” adlı kitabında yayınladı (S.Peterburg, 1772). Bkz. A.I. Levsin, (pod obsey redaktsiyey akademika M.K.Kozibayeva), 1996, s.435, **Opisaniye Kirgiz-Kaysakskih ili Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey**, Almatı.

aralarında anlaşmazlık çıktığından dolayı birkaç bin kişilik bir grup baba yurdunu terk ederek batıya (Don ve Kubana) doğru yola çıkmışlar, yol boyunca bugünkü Isim Irmagından geçerken kendilerine ait bir at sürüsü geride kalmış, bu at sürüsünü getirmek için arkadaşlarından 33'ünü geri göndermişler. Bu adamlar at sürüsünü bulmuşlar, ancak arkadaşlarına bir türlü ulaşamamışlar. İşte bu sebepten dolayı Isim Irmağı kıyılarında kalarak hirsizlikle geçimlerini sağlamaya başlamışlar ve "Kazak" adını almışlar. Bu arada kadın kaçırarak değişik boylardan firar edenleri de kendi aralarına alarak kısa sürede çoğalmışlar ve ilk atalarının sayısına göre 33 boy'a ayrılmak zorunda kalmışlardır. Türkistan Hani Canibek çok güçlü olduğu için, kendilerini himayesi altına alma isteginde bulunmuşlar, Han Isim ve onun akrabalarından birini kendilerine hükümdar olarak kabul etmişler, böylece Kirgiz Kazaklarının diğer Hanları kendi adlarını Isim Han'ın torunlarından ve Isim Irmagından almışlardır."

Üçüncü Efsane:

"Pallas⁴, bazı Kirgiz-Kazaklarının anlattıklarına dayanarak, Kazakların önceden Efrat yakınlarında yaşadıklarını o sıralarda kendilerinin hükümdarlarının bulunduğunu, son hükümdarlarının Yezid Han olduğunu, bu Han'ın Türk tahtını ele geçirme niyetinde olduğunu, bu nedenle daha sonraları kendi hakimiyetinde bulunanların tamamının Türkler tarafından eski yurtlarından kovulduğunu anlatır.. Yezid Han'ın ölümünden sonra onun halkı Nogaylarla yaşamaya başlamış, daha sonra onlar tarafından da kovularak Kirgiz Han'ının idaresine girmiş (bugünkü yabani ya da sert Kirgizler). Han, yeni uyruğuna geçmiş olan bu insanları kendi ordusunda ileri güçler olarak kullanmış buradan da Kirgiz-Kazak adlarını almışlar, baska bir deyişle Kirgiz Han'ının atlıları ya da askerleri anlamına gelen Kirgiz-Kazak adını almışlar. Kirgiz-Kazakları eninde

⁴ Petersburg İlimler Akademisinin ilmi üyesi olan Alman asilli bilim adamı Peter Simon Pallas (1741-1811), büyük bir coğrafyacı,biyolog ve etnograf'tir. 1768-1774 yıllarında Kazakistan'a gönderilen ilmi araştırma ekibinin başında bulundu. Yapmış olduğu ilmi araştırmalar sonucunda üç ciltlik "Rus Devletinin Çeşitli bölgelerinde Seyahatler" adlı eserinde yayınladı (S.Peterburg, 1773-1788). Bkz. Levsin, (pod obsey redaktsiyey akademika M.K.Kozibayeva) 1996, s.435.

KAZAK HALKININ ORTAYA ÇIKIŞI İLE İLGİLİ EFSANELER VE XVIII. YÜZYILA KADAR KAZAK HANLIĞI'NIN SİYASİ DURUMU

sonunda Han'a ihanet ederek bugünkü kendi topraklarına göç etmişlerdir”.

Levsin, bu efsanenin bir Rus sınır sakini tarafından değiştirilmiş ya da bazı şeyler ilave edilmiş olabileceğini belirttiikten sonra, söz konusu efsaneyi Kazak Ordaları içinde dolaylı olarak duymadıklarını ve bu efsanenin gerçek olabileceğine de inanmadıklarını ifade etmektedir.

Dördüncü Efsane:

“Kirgiz-Kazakların çoğu bir zamanlar Alatlar ya da Sibirya Tatarları ile aynı halktan oluştuklarını sanmaktadırlar; İç anlaşmazlıklarından dolayı Sibirya Tatarlarından ayrılmışlar; önceleri birkaç Sultan tarafından idare ediliyorlarmış; Sultanlardan Alaç adında birisi öteki Sultanların hakimiyetini de ele alarak halkın basına geçmiş, Buhara'ya üç yüz askerle saldırmaya karar vermiş; ancak yenilgiye uğrayarak savastan sonra sağ kalan askerleriyle birlikte tutsak düşmüş ve Türkistan'a gönderilmiş. Bu olaydan birkaç yıl sonra ölmüş. Ancak ölümünden sonra da tutsak edilen askerler önceden olduğu gibi üç müfreze birliğini (yüzer kişilik) muhafaza etmişler, birinci müfreze Büyük müfreze (Ulu Yüz), diğerine Orta müfreze (Orta Yüz) ve üçüncüsüne de Küçük müfreze (Kiçi Yüz) adı verilmiştir. Son zamanlarda tutsakların sayısı arttıkça Orta müfrezeden Dair Hoca adında biri insanların büyük bir kısmını ikna ederek yabancı hakimiyetini baslarından atmak istemiş ve kendileriyle birlikte Or İrmagi kıyılarında giderek esaretten kurtulan arkadaşları kendisini han olarak tanımışlardır. Dair Hoca'nın ölümünden sonra yerine oğlu Kara Hoca geçmiş, hakimiyeti altındaki toprakları Argin, Nayman, Kıpçak, Uvak ve Girey adındaki 5 oğlu arasında bölmüş. Bu oğulların içinden Argin, kardeşlerini öldürerek tüm halkın hükümdarı olmuş ve halka da Arginliler adı verilmiş. Orta müfrezeyi ya da ordayı kendilerine örnek alan Büyük ve Küçük ordalar da, Türkistan esaretinden kurtularak soydaşlarının yanına göç etmişler ve Mogol halklarını sikistirarak o toprakları ele geçirmişlerdir”.

Bu dört efsanenin dördü de 1820 yılında Sibirya Gazetesinin birinci sayısında yayınlanmıştır.

Besinci Efsane:

“Kirgizlerin bazıları kendi atalarının çok eski zamanlardan beri Türk kavimlerinden biri olduğunu, Orus Han (ya da bazılarına göre Akniyaz) kendi hakimiyeti altındaki toprakları 3 oğlu arasında paylaştırarak halkını 3 ordaya ayırmış. Orus ya da Akniyaz Kirgiz Kazaklarına göre önceleri Nogayların Nogay Han'ının bas komutanıymış. Ulantı adındaki Nogay Hani Timurlenk'in ölümünden sonra Ural, İlek ve Or çevresinde yasiyormuş; ancak daha sonraları Ulant Han'a hizmet etmekten vazgeçmiş, Türklerle Mogolların bazı kabilelerini ele geçirerek kendilerinin basına geçmiş ve daha sonra bugünkü Kirgiz-Kazak topraklarının tümünü eline geçirmiş.”

Altıncı Efsane:

“Bu efsaneye göre Kirgizlerin Volga ırmagı kıyılarında göçebe olarak yaşayan Nogaylardan geldikleri ve anlatılanlara göre üç kardeş oldukları, daha sonra Kirgiz bozkırlarına Rus askerlerinin Astrahan'i ele geçirmesinden sonra kaçtıklarını söylemektedir. Bu üç kardesten üç orda meydana gelmiştir.”

Yedinci Efsane:

“Küçük Ordanın Çumyake boyu önceleri Kirgiz-Kazaklara bağlı olmadıklarını, Türk kavimlerinden geldiklerini, kendi adlarını da Çumyake Han'dan aldıklarını, Çumyake Han'ın Çingiz Han ile aralarının açıldığını ve ondan uzaklaşarak kendisine bağlı olanlarla Orta Kirgiz Ordasının oturduğu topraklara gelip yerleştiğini ifade etmişlerdir. Torunlarından Ay-sirim ise Sari-su ırmagı yöresini işgal etmiş, tek varisi olan kızını Alimovun oğluna vermiş, böylelikle Kirgiz-Kazakları ile birleşmiş.”

Levsin, Kazak tarihiyle ilgili Avrupalı bilim adamlarının çalışmalarında da bilgi bulunmadığını, dolayısıyla Kazakların Avrupa'da bilinmediğini açıklamıştır. Doğu tarihçilerinin eserlerinde sözü geçen halkın tarihi ile ilgili hiçbir bilgi bulunmadığını, fakat her şeye rağmen bunlar hakkında kesin bir karar vermek istemediğini ifade ediyor.

**KAZAK HALKININ ORTAYA ÇIKIŞI İLE İLGİLİ
EFSANELER VE XVIII. YÜZYILA KADAR KAZAK HANLIĞI'NIN
SİYASİ DURUMU**

Ancak bu halkın eski tarihinin ve kahramanlıklarının Pers ve Maveratünnehir tarihçileri tarafından unutulmamış olabileceğini de hatırlatıyor (Levsin, 1832, T. 2:31).

“Kazak Tarih yazıcılığının geç bir dönemde başlaması nedeniyle, onların ortaya çıkışı ile ilgili bilgileri, çağdaşları ve devamlı şekilde mücadele ettikleri Özbek tarihçilerinin eserlerinden ve çatışmaları dolayısıyla da münasebet içinde oldukları kavimlerin tarihçilerine yansıyan bilgilerden öğrenmekteyiz” (Alpargu, 1996:5).

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Kazakların ortaya çıkışıyla ilgili birçok çalışmalar da yapılmıştır. Şimdi bu çalışmaları değerlendirmeye çalışalım:

Levsin'in bu konu ile ilgili, Babür'ün Hatiratından naklen almış olduğu ifadelerini aktarıyoruz:

“Kirgiz-Kaysak⁵ lar'ın terkibine çok sayıda kabile⁶ girmiş ve dogal olarak her kabile torunları diğerlerinden farklı olarak kendi kökenleri ile ilgili değişik efsanelere sahiptir.”⁷ Bu halk çok eskiden beri Asya'da bilinen ve çok sayıdaki Türk kavimlerinden birini teşkil eden bir topluluktur. Aynı zamanda eski dönemlere ait olma bakımından Nayman ve Kirgiz kavimleri kadar eskidir. Cengiz Han'ın hakimiyetine girmiş olmasına karşın onun ölümünden sonra oğlu Jo-çi'nin hakimiyetine geçmiş ve Altın Ordaya mensup olmasına rağmen kendi Hanları her zaman var olmuş, bunun yanı sıra kendi hükümdarlarının buyruğu ile zaman zaman Çagatay Ordasına kimi zaman Almalık Ordası'na, kimi zaman Taskent Ordası'na bağlı kalmış olan bu halka daha sonra “Mogul Ulusu” adı verilmiştir.

Ju-çi ve Çagatay'in güçlü hakimiyetlerinin zayıflaması ve dağılmasından sonra boyların çoğunda (özellikle göçebe boylarda) iç çekişmeler başlamıştır. Bütün bunların sebebi de Çingiz Han'ın oğulları ve torunları arasındaki ihtilaflardır. Bu durumdan istifade ile aralarında en fazla

⁵ Rus bilim adamları bütün yazılarında Kazaklardan “Kirgiz-Kaysak” ya da “Kirgiz” olarak bahsetmektedirler. Levsin de bunu devam ettirmiştir

⁶Kazak tarihçisi Emirbekov kabile mi, asiret mi, boy mu? meselesinin Rus ve Kazak Literatüründe açıklığa kavuşturulmuş olduğunu, Kazak'ların büyük asiretlerinin bazen “kabile” bazen “boy” bunların alt kollarının ise “Boy altı”, “bölüm-kisim” diye adlandırıldığını belirtmektedir. Kazak literatüründe ise bunların tamamının “asiret” olarak geçtiğini ifade etmektedir. Buna göre Kazaklar'ın büyük asiretlerinin “kabile”, kabilenin alt kollarının ise “asiret grupları”, asiret gruplarını teşkil edenler ise “asiret” diye adlandırıldığından bahsetmektedir. Bkz. S., Emirbekov, 1994, s. 16, “Kazak Juzderinin Payda Bolui Turalı”, **Kazak Tarihi**, No 3, Almatı; Bir başka kaynakta da Kazakların üç Ordasının da ayrı ayrı kabilelere bölüldüğü açıklanmaktadır. Buna göre Büyük Orda 4, Orta Orda 4 ve Küçük Orda ise 3 kabileden oluşuyordu. Her kabile ise soylara ayrılmaktaydı. Büyük Orda 18, Orta Orda 37 ve Küçük Orda da ise 35 soy vardı. Soylar da kendine göre bölüm ve alt bölümlere ayrılmıştı. Bkz. R. V., Suleymanov- V. A. Moisyeyev, 1988, s.11, **İz İstorii Kazahstana XVIII. Veka**, Alma-Ata.

⁷ Levsin, 1832, T.2, s.30.

güçlenen Maverâinnehir ve Harezmi ele geçiren Özbekler olmuştur. Ancak Özbekler, bassız kalan halkların hepsini egemenliği altına alamamıştır. Bunlardan bazıları Kırım Tatarlarıyla birleşmiş; bir kısmı Kazan Tatarlarıyla, geri kalan dördüncü grup ise Kazak'larla birleşmişlerdir.

Bu hadiseler Altın Orda'nın dağılmasıyla meydana gelmiş ve bu çekişmelerin sonucu olarak çoğu Kazak halkı içine girmiştir. Böylece 16. yüzyılın başında Kıpçak Bozkırlarında iki güçlü hakimiyet ortaya çıkmış; Birincisi Dadam Han hakimiyeti altında bulunan Mogul Ulusu; ikincisi Kazak Hani Aslanın hakimiyeti altında bulunanlardır. Bu iki gruptan en güçlüsü Aslan Han'dir. Çünkü savaşa hazır, 400.000 kişilik kuvvete sahiptir. Hindistan'da ünlü büyük Mogol İmparatorluğunun kurucusu padişah Babür böyle yazmaktadır” diyor⁷. Riçkov ise Kazakların kökeni ile ilgili Tatarca'dan çevrilmiş bir tarih kitabından bahsetmektedir. Bu kitabın Boris Godunov'un hükümdarlığı zamanında ve Onun yanında Rusya'da İran elçisi olarak görev yapmış olan kişi tarafından kaleme alınmış olup kısaca şöyle denmektedir: “Ataların atası Nuh, Afet adındaki oğluna Gündoğu tarafını miras olarak bırakmıştır, Afetten Türkler ya da Türkmen halkları ortaya çıkmıştır, Afete ise daha sonraları Abulca Han adı verilmiştir. Çadır kurduğu yaylalar Artav ve Kertav adı verilen büyük dağlarda bulunuyormuş, kışlak yeri olarak ise yine bu yörelere yakın bir yere bir şehir kurulmuş; zaman zaman ise Afet, Borsuk ve (Karakorun) yakınlarında çadır kuruyormuş daha sonra buraya Pilyas adında bir şehir kurulmuş, bu şehir Kirgiz bozkırlarında bilinmektedir. Sülalesinden aralarında Tatar ve Mogol hanedanlarının ilk kurucusu yüce Oguz Han'in da bulunduğu çok sayıda halklar ortaya çıkmış... yukarıda adı geçen Tatar tarihinde belirtildiğine göre Oguz Han sülalesinden ve çocuklarından Büyük Tataristan'da birçok halk ortaya çıkmıştır, Oguz Han o yörenin ülkelerini ve bölgelerini uzun yıllar devam eden hükümdarlığı sırasında kendi hakimiyeti altına almış ve tek başına hükümdar olmuştur. Nihayet bu gibi büyük zaferlerden ve çok sayıda fetihlerden sonra Oguz Han büyük bir tören düzenlemiş, bu törene kendisinin tüm çocukları, kendi emri altında bulunan tüm hükümdarlar, bununla birlikte kendi askerleri de bu törende bir araya gelmiş ve o sırada Oguz Han altın tahtına oturmuş, herkese başarılarına göre toprak ve ulus dağıtmış, her birine ayrı ayrı adlar vermiş, mesela o sıralarda Türkistan civarında ve İrtis ırmağı kıyılarında bulunan halka Nayman demiş, diğerlerine Kıpçak, Kurlay, Neur, En, Eur, Kaskin, Saldjaut ve Celair adlarını vermiş, bununla birlikte her birine birer tamga vermiş; bugün de benzeri adlar Kirgiz-Kazakları arasında kullanılmaktadır, mesela Nayman

⁷ Yukarıdaki paragraflar **Levsin, 1832, T. 2, s. 42-43**'den özetlenmiştir; Buna mukabil R. R. Arat'ın Türkçe'ye kazandırdığı Babür'ün hatıratı (**Vekayi Babür'ün Hatıratı**, C. II, TTK., Ankara, 1987²),'nda Levsin'in belirttiği konuyla ilgili bilgiye rastlanılamamıştır. Ancak Babür'ün hatıratında Kazak adının hangi manayı ifade ettiği konusunda bilgiler bulunmaktadır.

**KAZAK HALKININ ORTAYA ÇIKIŞI İLE İLGİLİ
EFSANELER VE XVIII. YÜZYILA KADAR KAZAK HANLIĞI'NIN
SİYASİ DURUMU**

asiretinden Orta Orda da çok sayıda insan vardır, bu insanların basında hükümdar olarak Barak Sultan bulunmaktadır, iste bunları göz önünde bulundurarak Kirgiz-Kazaklarının aynı asiretten meydana geldiklerini söylemek mümkündür. Sözü geçen halk çok eski zamanlarda daha kalabalık bir şekilde buralarda oturuyormuş; ancak Kirgiz-Kazaklarının bugünkü çadır kurdukları yerlerde yaşayıp yaşamadıkları hakkında sözü geçen tarihte belli başlı bir bilgi bulunmamaktadır, ancak Oğuz Han'ın hükümdarlığı zamanında Kirgiz-Kazaklarının Organe İrmağı kıyılarında buldukları bilinmektedir...Çingiz Han ilk kez Nayman asiretinin Hani olmuş, diğer asiretleri de hakimiyeti altına alarak Tatar monarşisini kurmuştur...(Çingiz Han ve seleflerinin çoğu bugünkü Orenburg yakınlarında Yayık İrmağı kıyısında çadır kurdukları bilinmektedir. Yayık bozkırlarında çadır kuran bugünkü Kirgiz-Kazakları kendilerini Sara-Kaysak olarak tanıtmaktadır, ki Arapça'da bozkır Kazagi anlamına gelmektedir; ancak Kazakların çoğu kendilerini sadece Kaysak (kazak) olarak tanıtmaktadır. Sara ise Kazakça'da sari anlamına gelmektedir..." (Rıçkov, 1896:71)..

Kazak halkı, Kazak topraklarında yerleşmiş olan eski asiret ve toplulukların birleşmeleri sonucunda meydana gelmiştir. Bu toplulukların en önemlileri sunlardır. Uysunlar, Kanglar, Kıpçaklar, Dulatlar, Argınlar v.d. 1219-1221 yıllarında Kazak toprakları Mogolların istilasına uğramıştır. Mogol istilası ülkenin üretimini inkıza ugratmış, Kazak Ordalarını yüzlerce yıl geriye götürmüştür. Mogolların Kazak Ordalarını istila ettiği dönemde bir kısım göçebe Mogol asiretleri Kazak topraklarında kalmışlardır. Türkçe konuşan yerel halk için bu asiretler azınlık olarak kalmışlardır. Bu durum Kazak nüfusunun bir topluluk olarak meydana gelme sürecini yavaşlatmıştır. Ancak zamanla bu Mogollar yerel halkın dilini, kültürünü kabul ederek Kazaklar arasında erimişlerdir. Bu durum Kazak nüfusunun bir topluluk olarak meydana gelme sürecini yavaşlatmıştır. 14. yüzyılın basında Kazakistan'da "Ak Orda" adında yeni bir Hanlık kuruldu. "Ak Orda" Cengiz Hanlığı tarafından yönetildi. Hanlık Semireçye ve Doğu Türkistan'ı elinde bulunduruyordu. Yörenin gerçek sahiplerinin Türkçe konuşan "Dulatlar" olduğu anlaşılmıştır. Ak Orda'nın düşmesinden sonra Kazak topraklarında 15. yüzyılın başlarında "Nogay" ve "Özbek" adı altında iki Hanlık kurulmuştur. Özbek Hanlığının içine "Dulatlar" ve "Uysunlar" ve bölgedeki birkaç asiret dışında, Kazak Bölgesindeki topluluklar ve asiretler girmişlerdir. Hanlık bir tek isimle anılmıyordu; Komsu halklar onları Özbek-Kazaklar diye adlandırmışlardır. Hanlık içinde mütemadiyen iktidar mücadelesi olmuştur, bu mücadele özellikle Ebu'l-Hayir dönemi (1428-1468)'nde artmıştır(**B.S.E., 1953². T.19:327,328; Mukanov,1994:4-5; K.S.E., 1975, T.6: 382, 261**). Ayrıca Mogol kabilelerinin mütemadiyen Türk boylarına baskınlarını Özbek Hani Ebu'l-Hayir'in bir türlü önleyememesi üzerine Özbek topluluğundaki bazı Türkler, töreye göre "halkını koruyamayan hükümdarı hükümdar olarak kabul etmeyerek" Özbek topluluğundan ayrılmışlar ve kuzeye doğru çekilmişlerdir. İste bu topluluğa "Kazak" adı

verilmiştir(Saray, 1993:17). 1466 yılında Özbek toplulugundan ayrılan bu grubun önderliğini Barak Han'ın oğulları Kerey ve Canibek Sultanlar yapmışlardır⁸. Ancak Kazak tarihçisi Salgarauli, Kerey ve Canibek Sultanın Barak'ın oğlu olduğu görüşüne katılmamaktadır(Togan, 1981²:36;Emirbekov, 1994:15). Ebu'l-Hayir'dan ayrılıp Mogalistan'a giden bu gruba Mogalistan Hani Isan Buga Han tarafından özel saygıyla kabul edilerek kendisine ait toprakların batısında bulunan Su (Çu) Irmagı Bölgesi ile Kozbasi bölgesi verildi(Salgarauli, 1992:40). İlk defa "Kazak Ülkesi" adı iste tam bu sırada Kazakların Su (Çu) ve Talas ırmaklarının kıyısına yerleştikleri sırada kullanıldı(K. S. E., 1975, T. 6: 384).

Canibek ve Girey Hanlar, yanlarındaki Özbeklerle birlikte Mogalistan'da bir süre barış içinde ve mesut bir şekilde yaşadılar. 1468'de Ebu'l-Hayir Han'ın ölümünden sonra Özbek Toplulugundan bir grup (yaklaşık 200.000 kişi) Girey ve Canibek Han'ın yanına göç ettiler. Böylece "Özbek-Kazak" topluluğu meydana geldi(Alpargu, 1996:8). Özbeklerin "Özbek", "Kazak" ve "Mangit-Nogay" gruplarına ayrılması Idil Havzasında değil, Sirderya Havzasında yaşadıkları zamanda meydana gelmiştir(Togan, 1981²:34). Daha sonra onlar Kazak Hanlığını kurdular ve Girey (Kerey) Han tahta oturdu(Salgarauli, 1992:40; Mukamet Kanuli, (Çev. Ahad Kojebekov), 1994:41). Jeti-su Bölgesinde kurulan Kazak Hanlığı 15. yüzyılın son on yılında ekonomik bakımdan güçlenip sınırlarını genişletmeye başladı. Fakat 15. ve 16. yüzyıllarda Hanlık sınırları iç ve dış politikaya göre bazen genişleyip, bazen daraldığı için kesin olarak belirli değildi(K. S. E., 1975, T: 6:384).. Ancak Levsin'in eserinde yer alan bilgiye göre 1587 yılında çizilmiş olan bir haritada Kazak toprakları "Tatar Kazakları Toprakları" olarak gösterilmektedir(Levsin, 1832, T. 2:46).

Yukarıda da belirtildiği gibi 1465 yılında 200.000 kişilik bir Kazak topluluğu çok geçmeden diğer Türk boyları ile, Mogol urularından Nayman, Calayir ve Duglatların da katılımıyla bir milyonluk Kazak Birliği meydana gelmiştir(Arat, "Kazakistan", I. A., C.VI:499; B. S. E., 1953², T. 19:318; Aspendiyaroviç, 1994:31).

Kazaklar'ın kendi tarihlerinin başlaması Türk-Mogol urug ve kabilelerinden ayrıldıktan sonra olmuştur(Aspendiyaroviç, 1994:32). "Güneyde yerleşik Özbekler ve Tacikler, kuzeyde Moskova Çarlığı, doğuda Mogalistan ve Sincan sınır komşularıydı"(Aspendiyaroviç, 1993:93).

Kazakların yaşadıkları toprakların hakimi durumundaki Isen Buga Han'ın bir süre sonra ölmesi ve Mogalistan'da çıkan karışıklıklar Kazakları büyük ölçüde etkiledi. Özbeklerdeki karışık ortamdan istifa ederek eski yurtlarına dönmek ve Özbek tahtını ele geçirerek Girey ve Canibek hanedanını oluşturmak Kazakların temel hedefi idi. Bu maksatla Dest-i Kıpçak⁹'a yönelmişler ve faaliyetlerini tamamlamaya çalışmışlardır. Bu

⁹ Dest-i Kıpçak tabiri Kıpçakların oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eder. XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar olan devrede Kıpçak Hanlığının hayat sürdüğü bölgedir. Dest-i Kıpçak, doğuda İrtis Irmagından başlamakta, Batı Sibirya'yi Hazar Denizinin ve

**KAZAK HALKININ ORTAYA ÇIKIŞI İLE İLGİLİ
EFSANELER VE XVIII. YÜZYILA KADAR KAZAK HANLIĞI'NIN
SİYASİ DURUMU**

sirada meydana gelen gelişmelerle, Özbekler topraklarında tutunamayarak göç etmek zorunda kalmışlardır. Bir süre sonra da Ebu'l-Hayir Han'ın eskiden hakim olduğu topraklar onun torunu olan Muhammed Sibani Han'ın eline geçmiş, böylece Girey ve Canibek'in, Özbek toprakları ve Özbek devleti ile ilgili planları suya düşmüştür(Alpargu, 1996:9-10; K. S. E., 1975, T. 6:387)

Yaklaşık olarak 1480 yılında Canibek Han vefat etmiş, yerine Girey'in oğullarından biri olan Burunduk 1511 yılına kadar Kazakların Hani olmuştur(Alpargu, 1996:10; Hayit, (çev. A. Sadak) 1995:8; Saray, 1993:18).

Kazak Hanları dış politikada önce Doğu Desti Kıpçak memleketlerinin eski ekonomik ve siyasi merkezi olan Sir-Derya boyundaki Siginak, Savran, Otirar, Yesi (Türkistan) ve diğer şehirlerde kendi hükümlerinin kuvvetli olması için çalıştılar. Bu dönemde onların en önemli rakibi Dest-i Kıpçak bölgesindeki Ebu'l-Hayir Han'ın torunu Muhammed Si'bani Han da, Kazak topraklarındaki halkı yönetmek ve daha sonra Orta Asya'daki Timur sülalesine bağlı toprakları hakimiyeti altına almak için, Kazak topraklarının güneyindeki bu şehirlere dayanmak istedi. Dest-i Kıpçakta Türkistan şehirleri için Kazak Hanları ile yaptığı mücadele sonucunda, 15. asrın sonunda Sir-Derya boyundaki bir çok şehir Kazak Hanlarının eline geçmiş ve Seybani sülalesi Orta Asya'ya çekilmek zorunda kalmıştır(K. S. E., 1975, T. 6:387).

Kazaklar, Burunduk Han'ın Dest-i Kıpçak arazisi üzerinde yoğunlaşan bu mücadelesi sonucunda ve Özbeklerin Dest-i Kıpçak'ı kesin olarak terk etmeleriyle bölgede etkin ve güçlü bir konuma geldiler. Ancak Burunduk Han Özbek Kazaklarını hakimiyeti altında birleştirmeye çalıştı ise de, bunda muvaffak olamadı, bir süre sonra rakibi olan Buhara Özbeklerine sığınmak zorunda kaldı ve daha sonra da orada öldü (Hayit, 1995:11). Kendisinden sonra tahta geçen Kasım Han (dog.1445-ölm.1523), bazı kaynaklara göre 1503(Hayit, 1995:11-12), bazılarına göre ise 1511'den itibaren Kazakların Hani oldu(Zımanov, Öserov, 1989:136). 300.000 kişilik bir ordu meydana getirdi(Arat, "Kazakistan" I.A.:499) ve Kazakları kendi hakimiyeti altında birleştirmeyi başardı(Hayit, 1995:11). Bu yüzden Kazakların yükseliş dönemi, Kasım Hanla başlamıştır diyebiliriz. Burunduk Han'dan sonra idareyi ele alan Kasım Han Kazak Hanlığını güçlendirmenin yollarını aramaya başlamıştır. Çeşitli toplulukların katılması sonucu çevresinde bir milyona yakın insan toplanmıştır. Kasım Han, adil ve kendi döneminde Kazaklara

Karadenizin Kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra Dest-i Kıpçak'ın batıdaki sınırı Karpat dağlarına dayanmaktadır. Dest-i Kıpçak ayrıca, güneyde Kirim'i içerisine alarak, kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları sınır olmak üzere Hazar Denize, Aral Gölüne ve oradan da Sirderya boylarına kadar uzanmaktadır. Kazak Bozkiri ifadesi ise, tabii bir sınır olmayıp, Dest-i Kıpçak'ın içindeki siyasi bir sınır olarak Kazakların buldukları sahayı göstermektedir. Bk. Alpargu, 1996, s. 12.

hasmet kazandıran önemli bir hükümdardır. Kazaklar Kasım Han zamanında bir devlet sahibi olmuşlar, hatta bir de bayrakları olmuştur(**Alpargu, 1996:14-15**).

Her kabilenin büyük bir bayrağı, her asiretin de kendine özgü bir nisani bulunuyordu ki, bu bayraklar barış zamanında özenle muhafaza edilip yalnız savaş sırasında ortaya çıkarılıyordu(**Levsin, 1832, T. 3:51**).

Kasım Han döneminde büyük ve güçlü bir memleket olan Kazak Hanlığı, bağımsız bir dış siyaset yürüttü, Moskova ile münasebet kurdu(**K. S. E., 1975, T. 6:386-387**). 1510 yılında Orta Asya hükümdarı olan Muhammed Sibani'nin ordularını yenerek Taskent ve Türkistan çevresi ile birlikte Türkistan şehirlerinin büyük bir kısmını ele geçirdi. Daha sonra bu şehirlerin büyük bir kısmı yaklaşık bir buçuk asır Kazakların elinde kaldı ve bu şehirler XVII – XVIII. yüzyılın başında Kazak Hanlıklarının ikamet ettikleri yerler ve siyasi merkezleri olmuştur (**U.P.I.K.D.V.D.N.D., 1992:41**). Onun Hanlık kurduğu bölge, batıda Sirderya'nın güney sahillerinden başlar, güneybatıda Türkistan şehirlerine kadar ulaşır ve güneydoguda Yedisu ırmağının kuzey bölgesindeki dağlar ve düzlükleri kapsar. Kuzeydoguda Uludag tepelikleri ile Balhas Gölüne dayanır, kuzeybatıda ise Yayık ırmağı düzlüğüne kadar uzanır (**Zımanov, Öserov, 1989:136**). Bu dönemde Kazakların sayısı bir milyona, asker sayısı ise 300.000'e ulaştı (**Mukamet Kanuli, 1994:46**).

Kasım Han kendi siyasi durumu nun kötüleştiği dönemde halkın ve beyler surasının uzun zamanlardan beri süregelen düşüncelerine karşı çıkmadan, aksine onlarla ittifak yaparak, seriatini tamamen kaldırmış, halkın istegine uygun ve eski devirlerden beri onlara anlaşılmaması kolay gelen eski "yargı" kanununu yeniden kuvvetlendirerek halkın onayını almıştı. Böylece halk Kasım'ın seriatini kaldırıp, eskiden gelen beyler kaidesi olan "yargı"yı takdir etmesini, "Kasım Han'ın kaska yolu" diye adlandırmıştır (**Zımanov, Öserov, 1989:137**).

Kasım Han'ın ölümünden sonra (ölm.1523?)¹⁰ Kazak Hanlığı zayıflamaya başladı. Sultanlar ve ileri gelen Kazak Asiret Reisleri ve Beyler arasında iç mücadele başladı. Bu durum dış siyasetine de etki yaptı (**K. S. E., 1975, T. 6:386, 387**). Kasım Han'dan sonra yerine geçen oğlu Tahir Han (1523-1533), Mamis, Baydas (1533-1534), Barak ve Dervis Hanlar, Kazak birliğini yeniden kurmaya çalıştılar, ancak başarılı olamadılar (**Saray, 1993:18; Hayit, 1995:12**). Ancak, Kasım Han'ın oğlu Ak-Nazar (veya Hak-Nazar) (öl. 1581), bütün Kazakları kendi idaresi altında birleştirmeyi basardı. Oğlu Sigay Han Özbeklerin müttefiki oldu. Kalmuk'ların "Yedisu Bölgesi'nin doğusuna saldırması; Nogay Ordası ve Sibiryaya Hanlığının saldırıya hazırlanması, Moskova'nın 1552'de Kazan,

¹⁰ Kasım Han'ın ölümü tarihiyle ilgili gerek Rus, gerekse Kazak ve Türk literatüründe farklı tarihler verilmiştir. Bazı kaynaklara göre 1518. Bk. **Zımanov S.Z.,-Öserov, N.I., 1989 s.136**; Arat, "Kazakistan", **I. A., s. 499'da** 1520; **Saray, 1993, s. 18'de** 1523; ve diğer farklı kaynaklarda 1518-1524 tarihleri zikredilmektedir. Bk. **Alpargu, 1996, s. 15**; ve diğer bir çok Rus ve Kazak literatüründe ise 1523 olarak kabul edilmektedir.

**KAZAK HALKININ ORTAYA ÇIKIŞI İLE İLGİLİ
EFSANELER VE XVIII. YÜZYILA KADAR KAZAK HANLIĞI'NIN
SİYASİ DURUMU**

1557'de Astrahan Hanlıklarını ele geçirmesi gibi hadiseler, Han Ak-Nazar'ı Özbek Hani II. Abdullah ile anlaşma yapmak zorunda bıraktı. Sigay Han'ın oğlu Tevekkel (1583-1599), distan gelen baskılara karşı defalarca kendini savunmak zorunda kaldı (**Hayit, 1995:12; Arat, "Kazakistan", I.A.:499; K. S. E., T.6, 1975:387**). Tevekkel döneminde Ruslar Sibiry'a girdiler, Tevekkel güney'de Buhara ile savaşıırken yegeni Oraz Muhammed Ruslar'a karşı batı Sibiry'da yaptığı mücadeleyi kaybetmiş ve Ruslar'a esir düştü. Bu önemli olay Ruslar'ın Kuzey'den Kazak topraklarını tehdit etmesi demektir. Bu gelişmeler üzerine Tevekkel, yegeninin serbest bırakılmasını talep etti. Fakat Ruslar Tevekkel'e kendileriyle birlikte Güney Sibiry Hani Küçüm'e karşı savaşımayı kabul ettiği takdirde, yegenini serbest bırakacaklarına dair söz verdiler. Tevekkel Ruslar'ın bu isteğine boyun eğdi ve Küçüm Han'a saldırdı. Her iki taraf da büyük zayıflık verdi. Ancak Ruslar sözlerinde durmayarak Uraz Muhammed'i serbest bırakmadılar (**Saray, 1993:19; Hayit, 1995:12**). Kazak Hanları güney istikametinde genişleme siyaseti takip etmişlerdir. Bu da hem Özbeklerin düşmanlığına, hem de Mogol kabileleri (Kalmuklar)'ın Kazak topraklarına göz dikmelerine neden olmuştur (**Saray, 1993:19**). Tevekkel Han döneminde Sirderya'daki güney Kazakistan şehirleri ve Taskent ele geçirilmiştir. Kazakların Büyük Orda (Ulu Orda), Orta Orda ve Küçük Orda şeklinde teşkilatlandırılması da bu dönemde meydana gelmiştir (**K. S. E., T.6, 1975:386**). Tevekkel Han'dan sonra Kazakların hükümdarı olan Esim (İsim) Han'ın

(1599-1640)' zamani Kazaklara hücum eden Kalmuklara karşı mücadele ile geçmiştir. "Esim Han'ın eski yolu" diye adlandırılan yasalar Kasım Hanla akraba olan Cedik Han'ın torunu, Sigay Han'ın oğlu Esim Han zamanında kabul edilmiştir. Rivayete göre Cosi Han ailesinde kırk yıldan fazla Hanlık yapan tek Kazak Hani Esim Han olmuştur. Esim Han kırk yıllık Hanlık döneminde kendinden önceki atası Kasım Han'ın bıraktığı örf, adet, gelenek ve kurallarına dayanarak, bir çok kural ve kaide yasaları çıkarmıştır. Esimden sonra Kazaklarda hakimiyet kuran Hanların kullandıkları "Esimden kalma eski kurallar" olduğundan, sonrakilere "Esim Han'ın eski yolu" diye adlandırmışlar (**Zımanov, Öserov, 1989:137**). Esim Han'ın halefi Cihangir Han da Kalmuklara karşı savaşı sürdürmek zorunda kalmıştır.

Kazak Hanlığının XVII. asırdaki dış siyaseti; Astrahan eyaletinin Taskent ve Türkistan'a yaptığı saldırılara karşı mücadele, Rusya ile münasebetlerin yoğunlaşması, 1680'de Kalmuk Hanlığının Kazak ülkesine yaptığı saldırıların artması ve dolayısıyla Kalmuk işgaline karşı bağımsızlık mücadelesi olmak üzere üç koldan yürütülüyordu (**K. S. E., 1975, T. 6:387**). İste Tavke'nin Hanlığı tam bu döneme rastlamaktadır.

Tavke Han (1680-1718) iktidarı döneminde her üç Orda'nın hakimi sıfatı ile, 1694'de bir Rus ve bir Kalmuk elçisini kabul etmiştir. Tavke Han'ın en önemli özelliklerinden biri, Kazakların idaresini kanuni esaslara göre tanzim eden bir Han olarak tanınmasıdır (**Arat, "Kazakistan" I.A.:499**). Bu yasayı hazırlayan yedi âlimin adına izafeten, "Yedilerin Vasiyeti (Jeti Jargı)" adı verildi (**Hayit, 1995:13; Levsin, 1832, T.**

2:169-180; P.I.K.D.V.D.N.D., 1992:45-46). Tavke Han saltanati süresince tüm Kazak uruglarını birleştirmeye yönelik büyük çaba sarf etmiştir (K. S. E., 1975, T. 6:386).

Tavke Han zamanında her üç Orda'nın yaylak, kislak ve otlak olmak üzere, bulunacağı sahalara tespit edilmiş, her bir Orda'ya ayrı ayrı damgalar verilmiştir (Arat, "Kazakistan", I.A.:99). Ömrünün son yıllarında Tavke Han'ın nüfuzu zayıflamış, Ordaların basındaki Sultanlar da bağımsız bir tutum içine girmişlerdir. Tavke Han 1718 yılında oldukça yaşlı bir durumda iken hayatını kaybetmiştir. Tavke Han'ın ölümünden sonra Sultanlar Hanlık mücadelesine girmişlerdir. Küçük Orda'ya Ebu'l-Hayir, Orta Orda'ya Kayip (Hayip), Büyük (Ulu) Orda'ya Jolbars, han oldular. Bilindiği gibi eskiden Tavke Han üç Orda'nın da Hanıydı (Salgarauli, 1992:42). Bu dönemden sonra Kazak Ordalarını tek bir merkezde toplayacak büyük liderler ortaya çıkmadı. Tavke Han'dan sonra iktidara gelen Ebu'l-Hayir Han döneminde ise, aralıksız devam eden Kalmuk istilası dolayısıyla Kazakların mecburi olarak Ruslara yakınlaştığı görülmektedir. Bu yakınlaşma daha sonra yoğun bir şekilde Rus-Kazak münasebetlerinin başlamasına neden oldu. Bunun sonucunda Kazak Ordaları peyderpey Rus taabiyetine girmeye başladı. Daha sonra ise Ebu'l-Hayir Han'ın üç Kazak Ordasının üçünün de Hanı olmak istemesi ve dolayısıyla Hanlar ile Sultanlar arasında ortaya çıkan iktidar mücadelesi yüzünden Kazaklar birleşik bir Kazak hakimiyeti de ortaya koyamadılar¹¹.

¹¹ Tavke Han dönemi sonrası için Bkz. Dogan, Orhan, 2001, **Ebu'l-Hayir Han Dönemi Kazak-Rus Münasebetleri (1718-1748)**, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul.

**KAZAK HALKININ ORTAYA ÇIKIŞI İLE İLGİLİ
EFSANELER VE XVIII. YÜZYILA KADAR KAZAK HANLIĞI'NIN
SİYASİ DURUMU**

BİBLİYOGRAFYA

- Alpargu, Mehmet, (1996), **Yenicagda Kazak Türkleri**, Ankara.
- Arat, Resit Rahmeti, "Kazakistan", **I. A.**, C.VI.
- Arat, R. R., (1987²), **Vekayi Babür'ün Hatirati**, C. I-II, TTK., Ankara.
- Asfendiyarov, S.D., (1993), **Istoriya Kazahstana (S Drevneysih Vremen)**, Alma-Ata.
- Aspendiyaroviç, S.A., (1994), **Kazahstan Tarihinin Oçerkteri**, Almati.
- Bol'soya Sovyetskaya Entsiklopediya**, (1953²), Tom. XIX., Moskova.
- Dogan, Orhan, (200), **Ebu'l-Hayir Han Dönemi Kazak-Rus Münasebetleri (1718-1748)**, (Basilmamis doktora tezi), Istanbul.
- Emirbekov, S., (1994), "Kazak Juzderinin Payda Bolui Turali", **Kazak Tarihi**, No 3, Almati
- Hayit, Baymirza, (1995), **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri**, (çev. Abdülkadir Sadak), TTK., Ankara.
- Kazak-Sovyet Entsiklopediyasi, 1975, Tom.VI**, Almati.
- Levsin, A.I., (1832), T. 2, **Opisaniye Kirgiz-Kaysakskih ili Kirgiz-Kazaçih Ord Stepey**, Sankt-Peterburg.
- Levsin, A.I., (1996), **Opisaniye Kirgiz-Kaysakskih ili Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey**, (pod obsey redaktsiyey akademika M.K.Kozibayeva), Almati.
- Mukamet Kanuli, N., (1994), **Tarihi Zerttepler**, (Çev. Ahad Kojebekov), Alma-Ata.
- Mukanov, M., (1994), **Kazak Jerinin Tarihi**, Almati.
- Rıçkov, P. I., (1896), **Istoriya Orenburgskaya (1730-1750)**, Orenburg.
- Salgarauli, K., (1992), **Handar Kestesi (Sigis Handarinin Jilnamalik Kestesi)**, Almati.
- Saray, Mehmet, (1993), **Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"**, Istanbul.
- Suleymanov- V. A. Moisyeyev, R. V., (1988), **Iz Istorii Kazahstana XVIII. Veka**, Alma-Ata.
- Togan, A. Zeki Velidi, (1981²), **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Istanbul.
- Uçebnoye Pasobiye Pa Istorii Kazahstana s Drevneysih Vremen Do Nasih Dney, 1992**,
- Institut Istorii I. Etnologii IM. ÇÇ. Valihanova, Akademii Nauk Respubliki Kazahstan, Alma-Ata.
- Zimanov S.Z.,-Öserov, N.I., (1989), **Problemi Kazahskogo Obiçnogo Prava "Jeti Jargi"**Jayli, Alma-Ata.